ڊاڪٽر قاسم ٻگھيو

لسانيات کان سماجي لسانيات تائين (1)

(هڪ اڀياس)

[گذريل ٽيهن سالن دوران علم لسانيات يعني ٻوليءَ جي علم جو زمان، مڪان، گھاڙيٽي ۽ مختلف شاخن جي حوالي سان ترتيبوار مطالعو وقت جي ضرورت ۽ وقتائتي فڪر جي حيثيت اختيار ڪري چڪو آهي. هن علم تيزيءَ سان پکڙجي ايتريقدر تہ مقبوليت حاصل ڪئي آهي، جو دنيا جون ڪيترين ئي اهم يونيورسٽيون هن علم کي گريجوئيشن ۽ پوسٽ گريجوئيشن جي نصابن ۾ شامل ڪري مڪمل سندون ڏئي رهيون آهن.

ترقي يافتہ دنيا جي ابتڙ پاڪستان ۾ هن علم بابت اڃا تائين سنجيدگيءَ سان ڪونہ سوچيو ويو آهي. جيتوڻيڪ ڪجھہ يونيورسٽين ۾ هن جديد علم جي تربيت حاصل ڪيل ڪجھہ استاد موجود آهن، پر انهن يونيورسٽين ۾ بہ رڳو تعارفي لسانيات ئي پاڙهي وڃي ٿي ۽ ان جي تفصيلي، تشريحي مطالعي کان علاوه لسانيات جي ٻين اهم شاخن طرف ڌيان ڪونہ ٿو ڏنو وڃي.

ترقي يافتہ دنيا ۾ هن علم جي چرچي ۽ تحقيق سماجيات، نفسيات، فلسفي ۽ علم انسان جي ڄاڻن، استادن ۽ ڳالھہ ٻولھہ جي علم کي تجربيگاهن ۾ پرکيندڙن (speech therapist) کان علاوه ٻين ڪيترن ئي سماجي سائنس جي ماهرن کي احساس ڏياريو آهي تہ، ٻولي سندن ڪم ۽ زندگيءَ جي سمورين مصروفيتن ۾ تمام وڏي ۽ اهم جاءِ والاري ٿي. پر جڏهن انهن هن علم جي باري ۾ وڌيڪ کوجنا جي ڪوشش ڪئي تہ کين محسوس ٿيو تہ لسانيات جو موضوع

ڳوڙهو. فني ۽ گهٽي قدر محدود قسم جو آهي.

موجوده مقالي ۽ ايندڙ تحقيقي مقالن ۾ ڪوشش ڪئي ويندي تہ اهو ڳوڙهو ۽ فني مسئلو، تازين تحقيقن جي روشنيءَ ۾ جتي ۽ غير فني (non-technical) طريقي سان پيش ڪري حل ڪيو وڃي. تہ جيئن سماجي سائنس جي ماهرن کان علاوه عام پڙهندڙ کي بہ هن اهم موضوع بابت ڄاڻ ڏئي دلچسپي پيدا ڪري سگهجي. جنهن جا بہ چٽا ۽ سگهارا مقصد آهن: هڪ تہ ٻوليءَ جي اهم حصن يعني شاخن تي ڌيان ڏئي ماضيءَ جي ورقن اٿلائڻ بدران، موجوده حالتون ۽ حال ۾ ٻوليءَ سان ۽ ٻوليءَ ۾ ڇا ٿي رهيو آهي جي کوجنا ڪرڻ؛ ۽ ٻيو تہ ڪيئن لسانيات جي هن وقت تائين تسليم ٿيل خشڪ ۽ فني موضوع کي سماجي سائنس جي ٻين ضابطن (disciplines) جهڙوڪ: سماجيات، نفسيات، فلسفي، ڳالهہ ٻولهہ جي علم (speech therapy) ۽ ٻوليءَ جي سکيا جي ڳانڍاپي سان ايياس ڪري، عام سمجهہ لائق بڻائي. اهو تاثر ختم ڪرڻ آهي تہ هي سائنسي ۽ سماجي علم صرف چند مخصوص ڄاڻ رکندڙ ماڻهن جي لاءِ ئي مخصوص آهي. پر ٻين سماجي ۽ سائنسي علمن سان لاڳاپي وارن کي ٻڻ هن پاسي ڌيان ڏيڻ گهرجي. موجوده مقالي ۾ پڙهندڙ کي علم لسانيات جي ڄاڻ ڏيڻ سان گڏ علم لسانيات کان سماجي لسانيات جي ارتقائي سفر جو سائنسي ايياس مختصر طور پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي.]

انساني ٻوليءَ جو گهرائيءَ سان ايياس ڪرڻ ۽ جائزو وٺڻ سان اسان ٻوليءَ جي ان سمجهہ، وصف يا تشريح کي وڃي ويجهو ٿيون ٿا. جنهن کي ڪي ماڻهو 'انساني جوهر' چون ٿا: "خاص دماغي اهليت جيڪا صرف ماڻهوءَ ڏانهن منسوب ڪري سگهجي ٿي" (چومسڪي 1972ع). ماڻهو جڏهن هڪٻئي سان واسطي ۽ لهہ وچڙ ۾ اچن ٿا تڏهن اهي ڪئي ڪجهہ بہ ڪن، کهڙو بہ عمل ڪن: راند ڪڏن، ويڙهاند ۾ مصروف هجن يا پيار محبت ونڊين، گاڏيون نهرائين يا ناهين، دڪان هلائين يا ڪاروبار ڪن، گڏ سفر ڪن يا آفيسن ۾ ڪم ڪار دوران هڪ ٻئي سان رابطي ۾ اچن، اهي ڳالهائين ٿا. اسين ڳالهائڻ واري ٻوليءَ جي انهيءَ ڪائنات ۾ رهون ٿا.

اسين پنهنجي دوستن ۽ دشمن، گهرجي ٻاتين ۽ لاڳاپي وارن، پنهنجي زالن ۽ مڙسن، پنهنجي پيارن، استادن ۽ شاگردن، مٽن مائٽن ۽ پاڙي وارن سان ڳالهايون ٿا. اسين بس ڊرائيورن، ڪنڊيڪٽرن ۽ صفا اڻ واقف ماڻهن سان به ڳالهايون ٿا. اسان آمهون سامهون ۽ ٽيليفون تي به ڳالهايون ٿا ۽ موت ۾ هر پيو ماڻهو به ڳالهائي ٿو. ريڊيو ٽيليويزن وڏيڪ ڳالهائين ۽ لفظن جي پرمار ڪن ٿا. مليل وقت جو گهڻو حصو اهي هڪ طرفو ڳالهائڻ ۾ گذارين ٿا. اسان جي زندگيءَ جون تمام گهٽ گهڙيون بغير ڳالهائڻ جي گذرن ٿيون پر انهن گهٽ ۽ خاموش گهڙين ۾ به ٻولي اسان جي دماغ ۾ گردش ڪندي رهي ٿي. اسان سنڌين جو ته گهڻو وقت ڪچهرين ۾ گذري ٿو. جنهن ۾ ٻن ڳالهائڻ جو عمل جاري رهي ٿو. اسان مان گهڻا ننڊ (جنهن کي اڌ موت به چيو ويچي ٿو) ۾ خوابن ۾ به ڳالهائين ٿا يا انهن سان ڳالهايو ويچي ٿو. اڪثر ڪري اسان پنهنجي منهن به ڳالهائيندا آهيون. جڏهن ڪو ٻڌڻ ۽ جواب ڏيڻ وارو به ڪونه هوندو آهي.

ٻولي ۽ ان جو اهو استعمال يعني ڳالهائڻ ئي شايد اهو سماجي تحفو آهي جيڪو انسان کي ٻين جانورن کان الڳ ۽ معتبر ظاهر ڪري ٿو. ماڻهپي ۽ انسان کي سمجهڻ لاءِ ضروري آهي ته ٻوليءَ جي قدرت ۽ ڪيفيت کي سمجهون جيڪا اسان کي ماڻهو بڻائي ٿي. ڪيترن ماڻهن جي مذهبي عقيدن، مفروضن ۽ فلسفي مطابق ته اها ٻولي ئي آهي جيڪا انساني زندگي ۽ طاقت جو ذريعو آهي. ڪيترن افريڪي ماڻهن جي عقيدي مطابق ته، نٿون چاول ٻار (KUNTU) هڪ شيءِ، وجود يا جيو آهي، پر منتو (MUNTU) يعني ماڻهو نه آهي (فرومڪن ۽ روڊمين 1993). صرف سکڻ واري عمل سان ئي جيوُ ماڻهو يا انسان ٿئي ٿو. ان عقيدي مطابق ته اسين سڀ، ماڻهو ان ڪري ٻڌايسين يا ليکباسين جو گهٽ ۾ گهٽ هڪ ٻولي ڳالهايون ٿا. جڏهن اسين ڪا ٻولي ڄاڻون ٿا ته اها ڳالهايون به ٿا ۽ اها ٻين ماڻهن کي سمجهه ۾ به اچي ٿي جيڪي اها ساڳي ٻولي ڄاڻن ٿا. ان مان اهو ثابت ٿيو ته اسان ۾ اها اهليت آهي ته ڪجهه آواز پيدا ڪيون، جيڪي ڪي مقصد ۽ مطلب ظاهر ڪن ٿا. ۽ جيڪي ساڳين آوازن ڪيڻ وارن کي سمجهه ۾ اچن ٿا.

هي ته اسين ڳالهه پيا ڪيون عام ٻڌندڙ ۽ سمجهندڙ ماڻهوءَ جي پر پورا

۽ گونگا ماڻهو به ته اشارن جي ٻولي سمجهن ٿا. بلڪل ائين جيئن ٻڌندڙ ماڻهو. ڳالهائيندڙ ساڳي ٻولي سمجهي ۽ ڳالهائي ٿو. اهڙي طرح هڪ ٻئي سان رابطو قائم رکي هڪ ٻئي کي پنهنجو مقصد ۽ مفهوم سمجهائي سگهجن ٿا. جانور به بغير ڪنهن ٻوليءَ جي هڪ ٻئي سان رابطو قائم رکن ٿا پوءِ ٻل اهو رابطو بي ربط آوازن ۽ رڙين ذريعي هجي. جيڪي ماڻهو ٻوليءَ کي سطحي طرح ڏسي صرف رابطي جو ذريعو سمجهن ٿا. اهي دراصل سماج جي اصل حقيقتن کي لنوائي، ڪنهن خيالي ۽ تصوراتي دنيا ۾ رهڻ چاهين ٿا. ٻولي ئي ماڻهوءَ، گروهه ۽ قوم جي سڃاڻپ جو ذريعو آهي. ٻوليءَ سان ئي سياسي ۽ معاشي مفاد وابسته آهن ۽ جيڪڏهن ماڻهو سياسي ۽ معاشي مفادن تان هٿ ڪڍندو ته انفرادي، گروهي، توڙي قومي حيثيت ۾ پنهنجي سڃاڻپ وڃائي ويهندو.

اوهان ڪير آهيو؟ ڪٿان آيا آهيو؟ اوهانجو نالو ڇا آهي؟ اوهانجو ڏنڌو ڪهڙو آهي؟ انهن سڀني سوالن جا جواب ڏيڻ لاءِ اسان کي ڳالهائڻو پوي ٿو ۽ ڪڏهن ڪڏهن اسان جي ڳالهائڻ جو انداز ئي مٿين سوالن جا جواب مهيا ڪري ڇڏيندو آهي. تنهن ڪري ڳالهائڻ ذريعي ئي پنهنجي ذاتي ۽ سماجي سڃاڻپ ڪرائي سگهجي ٿي.

هرڪوئي ٻولي ڄاڻي ٿو. پنجن سالن جو ٻار به ڳالهائڻ ۽ سمجهڻ ۾ اينترو ٻر آهي جيترو سندس ماءُ ۽ پيءُ. ٻر ڳالهه ٻولهه کي اڳتي وڌائڻ لاءِ جيڪا اهليت ڪهڙي ان ڪان ٻار توڙي ڪيترا وڏا ڳالهائڻ وارا اڻ واقف هوندا آهن ۽ اهو هر ٻوليءَ جي ڳالهائيندڙ لاءِ ڄٽي سگهجي ٿو. پوءِ ٻل اهو انگريز، فرينچ، جاپاني، چيني، زولو، هندي يا سنڌي هجي. ان ڳهربل اهليت کي ڪيترن ئي موضوعن ۽ شاخن ۾ ورهائي سگهجي ٿو: مثال طور لفظن جي جوڙ. انهن جو استعمال ۽ ذخيرو. آوازي سرشتي جي ڄاڻ، لفظن جي معنائن ۽ استعمال جي پوري سڌ، لسانياتي ڄاڻ جي تخليقي قوت، جملي ۽ غير جملي جي واقفيت، ٻوليءَ جي استعمال ۽ اصرن جي ڄاڻ، جملن جي بناوت وغيره. انهن مڙني ضروري ضابطن ۽ شاخن جي چند ڄاڻ ۽ بهت ٻجار اندروني يا ساختي لسانيات (internal linguistics) جي مدَ ۾ اچي وڃي ٿي.

اڳ ڪيل وضاحت مطابق هتي لسانيات جي سادي تشريح کان علاوه ان کي سماج جي مختلف ماڻهن ۽ مائٽن سان لاڳاپي سماجي لسانيات جي وضاحت ۽ اهميت ٻاهرين يا بيروني لسانيات (external linguistics) جي حوالي سان ڪئي ويندي. بيروني لسانيات مان مراد آهي ٻوليءَ جي بناوت ۽ ڦيرگهير يا تبديليءَ تي ٻوليءَ کان ٻاهر جا اثر. يعني سماجي نا برابري، سماجي طبقن، سماجي ڦيرڦار ۽ تبديلي کان علاوه سماج ۾ رهندڙ مختلف گروهن جي ٻوليءَ جو ٻنهنجي ضرورتن مطابق استعمال. جنهن ۾ گروهن جي ڪرت، ڌنڌو، تعليم، رابطا، رهائشي ۽ سماجي طور طريقا، جاگرافيائي بيهڪ، جنس ۽ سفر ۽ سياحت کان علاوه ذرائع ابلاغ جا اثر به اچي وڃن ٿا.

ڳالهائڻ خود هڪ مڪمل تهذيب آهي. لفظ ڪيترو به اختلافي يا تڪراري هجي لاڳاپا رکي ٿو. وليم لابوف (1972) جي تجزيي مطابق ته "انساني دنيا کان ڪٽيل ۽ اڪيلائي (isolation) ۾ ٻليل ٻار ٻولي استعمال ڪو نه ٿو ڪري. ٻولي تڏهن استعمال ٿيندي جڏهن سماجي لڳ لاڳاپا وڌندا. نظرين تي بحث ۽ احساس هڪٻئي تائين پهچائڻ جي ضرورت ٿيندي". يعني سماج جو ٿهڻ: سماج جيڪو اصل ۾ ٻوليءَ جو خالق آهي.

ٻوليءَ ۽ سماج جي لاڳاپيل مطالعي کي عالمن ڪيترن ئي اصطلاحن (terms) ۾ واضح ڪيو آهي: جن مان ٻه نهايت ئي اهم آهن: هڪ ٻوليءَ جي سماجيات ۽ ٻيو سماجي لسانيات. ٻوليءَ جي سماجيات (Sociology of Language) اصطلاح استعمال ڪرڻ وارن ۾ گهڻائي انهن جي آهي جيڪي سماجيات (Sociology) ۽ انساني علم (Anthropology) کي اڪيان رکي. ٻولي انهن علمن کي سمجهڻ لاءِ استعمال ڪن ٿا. جڏهن ته سماجي لسانيات (Sociolinguistics) جو اصطلاح استعمال ڪندڙ ٻوليءَ جي مطالعي ۽ سمجهه لاءِ سماج ۽ انساني علم کان علاوه ٻين علمن کي عبار طور استعمال ڪن ٿا. سماجي لسانيات، اصل ۾ ٻوليءَ جي سائنسي علم کي سماج ۾ موجود يا اڳ ٿيل وقتن ۽ حالتن سان لاڳاپي ابياس ڪرڻ جو نالو آهي. مثال طور ٻوليءَ جي ڪنهن هڪ ساخ يعني صوتيات. گرامر يا لفظن جي ابياس ڪرڻ لاءِ سماجي حالتن، سماجي رتبي، عمر جي فرق ۽

علمي اهليت کان علاوه پين ڪيترن سماجي ماڻن (social parameters) کي استعمال ڪرڻ. اسين انهن پنهي اصطلاحن کي بنهنجي مختلف مضمونن ۾ مختلف ضابطن تي ڪم ڪندي استعمال ڪنداسين. جڏهن ٻولي، جي سمجهه ۽ مطالعو مقصود هوندو تہ سماجي لسانيات ۽ جڏهن سماج، سماجيات ۽ انساني علم جي سمجهہ ۽ مطالعي لاءِ ٻوليءَ کي استعمال ڪرتو هوندو. تڏهن ٻوليءَ جي سماجيات جو اصطلاح ڪتب آڻينداسين.

هن مقالي مان ني سگهي ٿو تہ ڪي اهو تاثر ملي تہ سماجي لسانيات تي ڪم ڪندڙ لسانيات جي مختلف شاخن تحت بيل اڳوتي سموري ڪم کي رد ڪري ٿو. پر حقيقت ۾ ائين نہ آهي، تنهن ڪري ضروري آهي تہ سماجي لسانيات جي تشريحن ڏين کان اڳ لسانيات جي خالص علم کان سماجي لسانيات جي علمي سفر جو مختصر جائزو ٻرهندڙ لاءِ پيش ڪجي.

ڳالهائڻ ۽ لکڻ لاءِ ٻوليءَ جا ڪيترائي روپ ٿين ٿا. جيڪي ٻوليءَ جي روايتي تشريحن کان علاوه آهن. مثال طور ٻوليون رڳو آوازن جو اهو سرشتو ناهن جيڪي ساڳئي گروهہ جا انسان هڪ ٻئي کي پنهنجي مقصد سمجهائڻ لاءِ وات مان ڪڍن ٿا. پر انهن نڪرندڙ آوازن ۽ انهن کي ڪاغذن تي جسن ۽ لکڻ جو هڪ تسليم ڪيل نظام ڳولهي لڌو ويو. جنهن کي ٿي عالمن علم لسانيات چاتايو آهي. يعني ٻوليءَ جي اندروني بناوت. گرامر جا اصول. اواز. لفظن جو ذخيرو. انهن جون معنائون ۽ استعمال. لکڻ جا اصول. صورتخطي وغيره.

سنڌي ٻوليءَ تي هن سلسلي جو ڪم اڻويهين صديءَ جي ٻوئين اڌ کان شروع ٿيو. جڏهن انگريز حاڪمن سنڌ فتح ڪرڻ کان پوءِ سنڌي سکڻ جي اهميت محسوس ڪندي، لغتن (dictionaries) ۽ گرامر جا ڪتاب تيار ڪيا. انهن جي ڏسندي ٿي ڪيترن سنڌي عالمن ٻن ان سلسلي ۾ ڪوششون ورتيون. انهن اڳئين ڪمن مان ٽرمپ جو سنڌي گرامر ۽ گريئرسن جو سنڌي ٻولي جو سروي نهايت اهم آهن. سنڌيءَ تي بيندڙ ٻوءِ جي ڪم تي انهن ٻن اهم مطالعن جو ٻرپور اثر رهيو آهي ۽ ڪيترا ٻوليءَ تي ڪم ڪندڙ عالم انهن ٻن عالمن جي مشاهدن ۽ نتيجن کان ٻاهر نڪري اڳتي ڪم نہ ڪري سگهيا آهن. جڏهن تہ ان کان

ٽيبل: لسانيات کان سماجي لسانيات تائين

ٻولي
Language

لسانيات
Linguistics

ٻنابيني/ تسابهاتي لسانيات
Comparative Linguistics

تاريخي لسانيات
Historical linguistics

جاگرافيائي لسانيات يا لسانياتي جاگرافي
Linguistic Geography Geo-linguistics

محاورا شناسي
Dialectology

جاگرافيائي محاورا
Geographical dialects

لاڳاپي ۾ ايندڙ محاورا
Dialects in contact

لاڳاپي ۾ ايندڙ ٻوليون
Languages in contact

سماجي لسانيات
Sociolinguistics

ٻوليءَ جي رٿابندي
Language planning

ٻوليءَ جي حيثيت مقرر ڪرڻ
Status of Language

ڪهڙن مطابق ٻوليءَ جو ڪهاڙيو
Corpus planning

ٻولي جو وڌو ۽ حاصلات
Language acquistion

ٻوليءَ ۾ فرق ۽ تبديلي
Language variation and change

محاورا شناسي
Dialectology

سماجي محاورا
Social dialects

سماجي آراڊايون (فرق)
Social variaties

ٻوءِ نيل ٻئي ڪم مان ڪاڪي ڀيرو مل مهرچند آڏواڻي، ڊاڪٽر ٻوردي، ڊاڪٽر لڇمڻ خوبچنداڻي، ڊاڪٽر غلام علي الانا ۽ ڊاڪٽر مرلي ڌر جيٽلي جا ڪم وڏي اهميت رکن ٿا.

ٻوليءَ جي اهڙي سائنس کي سمجهڻ لاءِ مختلف دورن جو مطالعو ڪري مختلف سرشتن کي تاريخ جي حوالي سان سمجهڻ جي ڪوشش ڪئي وئي، جنهن کي تاريخي لسانيات چيو وڃي ٿو. هتي اها ڳالهه واضح ڪرڻ ضروري آهي ته صرف ڪنهن ٻوليءَ جي تاريخي اوسر يا ترقي ۽ اسڪرپٽ جي مختلف مرحلن جو بيان ڪرڻ ئي تاريخي لسانيات نه آهي بر ٻوليءَ جي مختلف علمن ۽ سرشتن جي تاريخي دؤر وار (diachronic) ابياس کي ئي تاريخي لسانيات (Historical Linguistics) چئجي ٿو.

ٻوليءَ جي علم جي تاريخي اوسر جي ابياس واري دور ۾ ئي ٻولين جو ڀيٽائيتي ابياس (Comperative Study) وارو علم به متعارف ٿيو. جنهن تحت هڪ ٻولي، جي خاصيتن کي ٻي ٻوليءَ جي ساڳي خاصيتن سان يا وري ساڳي ٻوليءَ جي مختلف محاورن (dialects) ۽ آراڊين (varietis) جي مختلف خاصيتن کي هڪ ٻئي سان ڀيٽي فرق معلوم ڪيا ويا. ان طريقي تحت هڪ ٻوليءَ يا آراڊائي جي هيئيت (form) کي ڪنهن ٻي لاڳاپيل ٻوليءَ يا آراڊائيءَ جي هيئيت سان ڀيٽي، ابياس ڪري سندن تاريخي لاڳاپن بابت نتيجا ڪڍيا ويا. هن سلسلي ۾ جان بيمس (1872) جو ڪيل ڪم هندستاني ٻولين جو ڀيٽائيتي ابياس، جنهن تحت ستن ٻولين جي لسانياتي خاصين جو ابياس ڪيو ويو، اهم آهي. جڏهن ته تازو مون سنڌي ٻوليءَ جي ڪجهه لسانياتي خاصيتن جو سماجي ۽ جاگرافيائي حوالن سان ڀيٽائيتي ابياس ڪيو آهي. جيڪو جلد ئي ڇپجي نڌرو ٿيندو* جنهن ۾ اردو ۽ سنڌيءَ جي هڪ ٻئي سان رابطي ۾ اچڻ ڪري لسانياتي خاصيتن ۾ تبديلين جو ابياس ٻڻ ڪيو ويو آهي. ٻولين جا خاندان ۽ خانداني وابستگيون ۽ رشتا به هن ئي علم ذريعي طئه ڪيا ويا. هن سلسلي ۾ سنڌيءَ ۾ ارنيسٽ ٽرمپ، ڪاڪي ڀيرومل، ڊاڪٽر غلام علي الانا، سراج، ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ ۽ جٿيرامداس دولترام جو ڪم اهميت رکي ٿو.

تاريخي ۽ ڀيٽائيتي لسانياتي مطالعن مان ئي جاگرافيائي لسانيات (Geo-Linguistics) جو علم اسريو. جنهن مطابق ٻولين جي ملڪي حدن اندر

استعمال کان علاوه الڳ الڳ جاگرافيائي حالتن جو بولي، جي مختلف ساخت يعني صوتيات، گرامر، معنويت ۾ فرق ٿين اچي وڃي ٿو. سا ڪي ٿو ي، جي سهرن ۽ بھراڙين ۾ تفاوت جي مطالعي کي جاگرافيائي لسانيات جي مدد ۾ آڻجي ٿو. جڏهن ته اهڙي جاگرافيائي فرق ڪري هڪ بولي، جا ڪيترائي محاورا (dialects) ۽ لهجا (accents) وجود ۾ اچن ٿا. جيئن سنڌي، جا ڪيترائي جاگرافيائي محاورا مثال طور لاڙي، اترادي، ڪڇي، ٿري ۽ جدگالي وغيره جنهن سکهجن ٿا. انهي جيئن انگريزيءَ جا به جاگرافيائي تفاوتن ڪري وجود ۾ آيا. مثال طور- آئرش، اسڪاٽش، ويلش، انڊين ۽ آفريڪن وغيره. اهڙي طرح جاگرافيائي فرق ڪري بولي، ۾ ايندڙ تبديلين جي مطالعي کي جاگرافيائي لسانيات چئجي ٿو. سنڌي، ۾ هن سلسلي جو ڪم جارج گريئرسن ويهين صدي، جي شروع ڌاري ڪيو. جنهن مختلف جاگرافيائي محاورن جي لسانياتي فرق کي ظاهر ڪري اهم ۽ بنيادي ڪم سرانجام ڏنو. گريئرسن (1880-1919) جي ان بنيادي ڪم تي راءِ ڏيندي ڪميرز (1971:4) لکي ٿو ته "هندستاني بولين جي اها ورهاست، انهي دور جي آهي، جڏهن لسانياتي فيلڊ ورڪ ۽ ڏينا ڪڏ ڪرڻ لاءِ اجا تحقيق جو طريقو مقرر ڪونه ٿيو هو. تنهن ڪري اها ناقص (deficient) آهي. خاص ڪري صوتياتي ڏينا جي حوالي سان. جيڪا محاورن (dialects) جي گروهه بندين لاءِ بنيادي ضرورت آهي". گريئرسن کان پوءِ سنڌي، ۾ ٻيو اهڙو سروي ڪم گريئرسن جي ڏنل ڄاڻ ۽ عالمن جي ذاتي معلومات، تجزين ۽ مشاهدن تي آڌاريل آهي. جنهن مطابق مختلف عالمن سنڌي بوليءَ ۽ ان جي مختلف محاورن جي واضح جاگرافيائي حدون مقرر ڪري سمجهائيون ڏنيون آهن. جيڪو ڪم محاورا شناسي جي علم ۾ ڳڻي سگهجي ٿو. جڏهن ته اڄ جي ترقي يافته سائنسي دور ۾ اهڙو ڪم جيسين سماجي سائنس جي ڪنهن تحقيقي طريقي ۽ عملي تجربن ۽ رڪارڊ ڪيل ڪمڪ تي آڌاريل نه آهي تيسين سماجي سائنس جي تحقيق ۾ ڪا اهميت ڪونه ٿو رکي. ۽ نه تہ محقق اهڙي معلومات کي صرف مفروضن ۽ ذاتي مشاهدي تي ٻڌل سمجهي ڪنهن علمي حيثيت ڏيڻ کان انڪار ڪري سگهي ٿو.

لسانيات جي علمي دنيا ۾ جاگرافيائي لسانيات تي ڪم ٽويهين صديءَ

جي آخري ۽ ويهين صدي جي ٻهرئين اڌ ۾ پنهنجي اوج تي رهيو. جڏهن ته ٻي مهاڀاري لڙائيءَ کان پوءِ ٻڌن جي ڪوڙ ۽ بين تعليمي ڪمن ۽ روزگار جي مسئلن جي اهميت حاصل ڪرڻ ڪري هي ڪم مانو نه پئي لڳو. ان سلسلي ۾ آخري ڪوششون ٻولين جي هڪ ٻئي سان لاڳاپن (Languages in Contact) ۽ واسطن ۾ اچڻ ڪري ٿيندڙ اثرن جي اڀياس سان ڪيون ويون. ان سلسلي ۾ وائنرخ (1953) ۽ موٽن (1962) جي ڪوششن جاگرافائي لسانيات ۾ نظرياتي سگهه پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. (جتوئي. 1985:94)

سنڌيءَ ۾ ان سلسلي جو اڀياس خاص خوبخندانيءَ، هندستاني سنڌي کي نظر ۾ رکي ڪيو. هي ڪم تحقيقي اصولن مطابق ڪيل آهي. جنهن جي نتيجن مطابق هنديءَ جي اثر ڪري هندستاني سنڌي جو روپ بدلجي رهيو آهي. ان سلسلي جو هڪ ٻيو مطالعو شرف الدين اصلاحي. "سنڌي اردو جي لساني روابط" نالي ڪتاب ۾ ڪيو. جيڪو ٻوليءَ جي تحقيقي مواد ۾ اڀياس ڪتابن ۾ ڏنل معلومات تي آڌاريل آهي. جڏهن ته ان سلسلي جو ڪم تڏهن اهميت حاصل ڪري سگهندو جڏهن تحقيق جو طريقو متعين ڪري. لاڳاپيل ٻولين جي ڳالهائڻ واري خزاني کي گڏ ڪري سائنسي تجزيو ڪري نتيجا ڪڍيا وڃن. پر اهي ڪوششون به جاگرافيائي لسانيات ۾ نئين روح ڦوڪي نه سگهيون ۽ لسانيات جي انهن ٻن شاخن جاگرافيائي لسانيات ۽ لاڳاپي ۾ ايندڙ ٻولين (geo-linguistic & Languages in contact) جي لپ وچڙ ۾ اچڻ ڪري جاگرافيائي لسانيات نون لسانياتي شعبن کي جنم ڏئي ڇڏيو. نتيجا سماجي ٻوليءَ ڪري ممدي ٿي (جتوئي. 1985-94ع).

سماج ۽ ٻوليءَ جو پاڻ ۾ واسطو ڪو نئون ڪونه آهي. پر سماج ۽ ٻولي ٻئي هڪ ٻئي تي آڌاريل آهن. مختلف ليکڪن جوزي عام ماڻهن ۽ عمن جي ٻولي، تي سندن سماجي حيثيت ۽ پس منظر جو اثر آڪاس وقت کان نمايان رهيو آهي. انهن تي جيئن ٻولين ۾ ٿيندڙ ڦيرڦار ۽ تبديليون به قدرتي ۽ فطري آهن. پر انهن تبديلين واري جاءِ معلوم ڪرڻ وارا اڀياس ۽ نتيجا ڪافي ڪٿ ٿيا آهن ۽ ٿي رهيا آهن. ٻئي طرح ٻوليءَ جي مختلف شعبن جو سماجي حوالن سان اڀياس هن صديءَ جي

پوئين اڌ ۾ شروع ٿيو. سماجي لسانيات تي ڪم جي اهميت تڏهن وڌي جڏهن لابوف (1966) نوان تحقيق جا طريقا متعارف ڪرائي، سماجي لسانياتي تجزيا شمارياتي انداز سان ابياس ڪري جرڪائيندڙ نتيجا ڪڍيا.

انهن نتيجن وري ٻين سماجي لسانياتي ابياسن لاءِ عالمن ۾ اُتساهه پيدا ڪيو. جو اڄ سڄي دنيا ۾ان مختلف عالم ٻوليءَ جي علم جو مختلف سماجي حوالن سان ابياس ڪري رهيا آهن. سنڌ جا عالم ٻه هنن نون علمن کان واقف ٿيڻ ڪونه رهيا آهن. منهنجو سنڌي ٻوليءَ جو پيناپيني سماجي لسانياتي ابياس ان سلسلي جو اهم ۽ بنيادي ڪم آهي. جنهن ۾ مون سنڌيءَ جي صوتياتي فرقن (Variables) جو ابياس ڪندي ٻوليءَ جي فرقن کي ظاهر ڪندي نتيجا ڏنا آهن ته اهي فرق ٻوليءَ ۾ وڌيون تبديليون آڻي رهيا آهن. ۽ جيئن جيئن سماجي ترقي ٿيندي ويندي ۽ موجوده حالتون، سماجي رويا ۽ سرڪاري پاليسيون به برقرار رهيون ته ٻوليءَ ۾ ٿيندڙ اهي تبديليون وڌيڪ تيزيءَ سان ٻوليءَ جي گهاڙيٽي ۽ مزاج لاءِ هاڃيڪار ثابت ٿينديون. هن ابياس ۾ مون لسانياتي فرقن کي سماجي ۽ جاگرافيائي فرقن يعني جنس، عمر ۽ تعليم کانسواءِ ٻهراڙي ۽ شهري سهوليتن سان آڌاري نتيجا ڪڍيا آهن. سماجي لسانيات جو علم ڳالهايل ٻوليءَ سان تعلق رکي ٿو. ساڳئي دور (synchronic) ۾ ڳالهائجندڙ ٻوليءَ جي مطالعي کان علاوه گذريل تاريخي دورن (diachronic) ۾ ڳالهايل ٻوليءَ بابت مليل انگن جي آڌار تي ٻن سماجي لسانياتي ابياس آڌاري سگهجي ٿو.

سماجي لسانيات جي ابتدائي مطالعن ۾ فشر (1958)، هاڪيٽ (1950)، لابوف (1966 -1972)، ٽرڊگل (1972-1974) فشمين (1972)، بيل (1976) ۽ وارڊ هاگ (1976) جا مطالعا اهم اهن. سماجي لسانيات جي اصطلاح (term) سان هڪ وڌي مشڪل اها آهي ته هي هر عالم لاءِ مختلف معني سان ابري اچي ٿو. اهو ان ڪري جو هرڪو اهو سمجهي ٿو ته سماجي لسانيات جو ڪو تعلق سماج ۽ ٻوليءَ سان ضرور آهي. پر اهو واضح ٿين گهرجي ته ٻولي ۽ سماج سان لاڳاپيل هر شيءِ ڪا سماجي لسانيات نه آهي: تنهن ڪري ضروري آهي ته سماج ۽ ٻولي ۽ سماجي لسانيات جي وچ ۾ فرق ڪرڻ لاءِ ڪا ڪسوٽي ضرور مقرر ڪجي يا ڪا

حـي ليک ڪيجي. ٻر خاطريءِ سان جٿي سگهجي تہ هر عالم ٻنهنجي مطالعيءِ مشاهدي جي آڌار تي هر ٻئي کان مختلف ليک ڪيندو. تنهن ڪري هتي ضروري ٿي ويو آهي تہ اسين هڪ جيءَ سگهاري ليک يا ڪسوٽي مقرر ڪيون. جيئن سنڌيءِ جو ايندڙ محقق ڪنهن مونجهاري جو شڪار نہ ٿئي. ٻوليءَ سماج جي علمي ميدان تي عام نظر وجهندي بهتر ٿيندو جيڪڏهن اسان مقصديت جي حوالي سان ليکون يا وجوٿيون قائم ڪيون. بهتر تہ اجا بہ اهو ٿيندو تہ ٻهرين اسين اهو ڏسون تہ عالم. دانشورءَ هن علم تي ڪم ڪندڙ هن علمي ميدان ۾ ڇا جو ٿا وجهن. جيڪڏهن اسان ان نقطہ نگاھ کان جائزو وٺنداسين تہ محسوس ٿيندو تہ ٻوليءَ سماج جي حوالي سان ٿيندڙ ڪم کي ٻن حصن ۾ ورهائڻ گهرجي: ٻهريون: اهو جنهن جا خالص سماجياتي يا سماجي سائنسي مقصد هجن. ٻيو: ڪجهہ سماجيءَ ڪجهہ لسانياتيءَ ٻيون: مڪمل طرح لسانياتي. ٻين ڪيترين قسمن وانگر. هيءِ ورهاست بہ منجهيل ٿي لڳيءَ عمل ۾ آڻڻ ڏکي آهي ٻر ٿي سگهي ٿو. اهو فيصلو ڪرڻ ۾ مددگار ثابت ٿئي تہ سماجي لسانيات جا آهيءَ ڇا ناهي. (ٽرڊگل. 1978)

لسانياتءَ سماجيات جا ماهر ٿي سماجي لسانيات تي ڪم ڪونہ ٿا ڪن ٻر ٻين ڪيترن سماجي علمن جا ماهر ٻڻ هن ڏس ۾ ٻاڻ ٻتوڙي رهيا آهن. جنهن هن علم جي اهميت کي وڌيک اڀاريو آهي. اج ڪلهہ سڄي دنيا ۾ انساني علم جا ماهر (Anthropologists) نفسيات جا ماهر (Psychologists). تعليمي ماهر. تعليم ڏيندڙءِ رٿابندي ڪندڙن ٻنهنجن ٻنهنجن مشاهدن مطابق هن علم جي تشريح ڪري رهيا آهن.

نوٽ (1).

هن مقالي ۾ حوالن ڏيڻ جو نئون طريقو اختيار ڪيو ويو آهي. جنهن تحت ورتل حوالي واري ڪتاب يا مضمون جي ليکڪ جو نالو. جائيءِ جو سالءِ صفحو نمبر مواد اندر ئي ڏنو ويندو آهي. ترقي يافتہ دنيا ۾ ٿيندڙ جديد تحقيقن ۾ حوالي ڏيڻ جو اهوئي طريقو اختيار ڪيو وڃي ٿو. جنهن جو مقصد ٻڙهندڙ جي وقت بچائڻ کان علاوہ اهو بہ آهي تہ ٻڙهندڙ کي مقالي ٻڙهڻ دوران ئي ماخذ يا

حوالي کان آگاهہ ڪيو وڃي. جيئن صفحي اتلاڻ يا صفحي جي آخر ۾ فوٽ نوٽ پڙهڻ ڪري سندس ڌيان / ايڪاگرتا (concentration) نہ ٽٽي. جڏهن تہ مقالي جي آخر ۾ پورو حوالو وضاحت سان ڏنو ويو آهي. اميد تہ نہ صرف پڙهندڙن ڪي پر اڳتي جي نون ۽ پراڻن محققن ڪي هي طريقو پسند ايندو ۽ پنهنجي تحقيق کي ترقي پذير ۽ ترقي يافتہ دنيا سان هم آهنگ ڪرڻ لاءِ. حوالي ڏيڻ جو هي طريقو اختيار ڪيو ويندو.

ببليوگرافي

Chomsky, Noam [1968], (1972). Language and Mind, Harcourt, Brace New York.

Chand, M. Umar (1985) Linguistic geography and language varieties (Sindhi). Zeb Adabi Markaz Hyderabad.

Fromkin, W and Rodman, R. (1993) An Introduction to Language (Fifth edition), Harcourt Brace, N. y.

Fischer, John. (1958). Social influences on the choice of a linguistic variant, word: 14: pp. 47-56.

Grierson, G. [1919], (1968). Linguistic Survey of India Vol. VIII Part II, Motilal Bansaridas, Delhi.

Gumperz. J. J. (1971) 'Language and dialect diversity' in Anwar S. Dil, Language in soial groups. California.

Hockett, C. (1950). Age- grading and linguistic continuity. language 26 pp. 449-59.

Islahi, Sharafuddin (1970), Urdu-Sindhi Kay Lisani Rawabit (Urdu), Markazee Urdu Board Lahore.

Khubchandani, L. M. (1963) Acculturation of Indian Sindhi into Hindi. Ph.D. Dissertation, pennsylvania University, U. S. A.

Labov. W. (1966). The Social Stratification of English in New York City Washington D.C. Center for Applied Linguistics.

Labov, W. (1972). Sociolinguistic Patterns. Basil Blackwell, Oxford.

Moulton. (1962) Dialect Geography and the concept of Phonological Space. Word : 18 pp. 23-32.

Trudgill, P. (1972). Sex, Covert, prestige and Linguistic Change in the Urban British English of Norwich. Language in Sociaty 1, pp. 179-195.

___ (1974). The Social Differentiation of English in Norwich. Combridge University Press.

___ ed. (1978). Language patterns in British English. Edward Arnold. U.K.

Weinreich, U. (1953) languages in contact: findings and problems.

وڌيڪ مطالعي لاءِ ڏسو:

1- الانا. ڊاڪٽر غلام علي. (1979) سنڌي ٻوليءَ جي لساني جاگرافي. انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي.

2- جتوئي. محمد عمر (1985) لسانياتي جاگرافي ۽ ٻوليءَ جون اُڀاڙ. زيب ادبي مرڪز حيدرآباد.

3- ٻگهيو. ڊاڪٽر قاسم (1991) پاڪستان ۾ ٻوليءَ جي رٿابندي ۽ سنڌي ٻولي. نئين زندگي ڊسمبر. ص ص. 3-13.

4- ٻگهيو. ڊاڪٽر قاسم (1994). سماجي لسانيات ۽ ٻوليءَ بابت غير علمي مفروضا. ٽماهي مهراڻ 3/4 سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد ص. 156-168.